

शैक्षणिक धोरणांचा आढावा

राष्ट्रीय दृष्टीकोनातून सर्वांसाठी शिक्षण हा राष्ट्र विकासाच्या संदर्भातला अपरिहार्य भाग आहे. सामाजिक, अर्थिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण हा मूळ स्रोत आहे. विविध स्तरावर मानव विकासाचे कार्य करण्याची सर्वांत मोठी शक्ती शिक्षणात आहे. त्यादृष्टीने आपल्या देशात विविध कालखंडात शिक्षण व शिक्षण पद्धतीत सुधारण करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करण्यात आल्याचे दिसते. उच्च शिक्षणाचा विस्ताराची धोरणे आणि विकासासाठी प्रचलित कायदयाच्या चौकटीत बृहत आराखडा तयार करावा लागते. सर्व विद्यापीठांचे बृहत आराखडयाचे एकत्रीकरण म्हणजेच राज्याचा बृहत आराखडा होय. बृहत आराखडयामध्ये शिक्षणाच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रतिबिंब पडणे आवश्यक असते. वर्तमान काळात विस्तार (EXPANSION) सहभाग (INCLUSION) आणि गुणवत्ता (EXCELLENCE) हि त्रिसूती शिक्षणाच्या संदर्भात अपरिहार्य आहे, असे राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या अहवालात सुधा नमुद करण्यात आले आहे. तर अलिकडे महाराष्ट्र राज्याने गठित केलेल्या काकोडकर समितीने A3 (Anyone, Anytime and Anywhere) चा आप्रवृत्त धरत्याचे दिसुन येते. त्यामुळे बृहत आराखडयात शिक्षणाचा केवळ एकांगी विचार करून चालणार नाही तर General Enrollment Ratio वाढविण्यापासून तर कौशल्य युक्त विद्यार्थी घडविण्यापर्यंत सर्व टप्प्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे अन्यथा तो शिक्षणाचा सर्वांगीण विकास न राहता शिक्षणाची झालेली एकांगी वाढ होईल. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर समाजाचा विकास अवलंबुन असल्यामुळे शिक्षण विषयक धोरणांचा सर्वांगीण विचार करणे अत्यंत मोलाचे आहे. उच्च शिक्षणातील विस्तार, सहभाग आणि गुणवत्ता या मुद्द्यावर गांभीर्याने चर्चा केली जाते. गुणवत्तेवर आधारीत शिक्षणाच्या प्रक्रियेत महाराष्ट्र राज्य नेहमीच अग्रेसर राहिले आहे. त्यादृष्टीने या देशामध्ये अनेक कमिशन, समित्या किंवा मंडळाचे गठन करण्यात आले आहे. पुनरुच काळाची गरज ओळखून महाराष्ट्र सरकारच्या उच्च व तंत्रशिक्षण मंत्रालयाने “राज्यस्तरीय उच्च शिक्षणाचा बृहत आराखडा” या समितीचे गठन करून उच्च शिक्षणातील महाराष्ट्र राज्याची जागरूकता पुन्हा एकदा सिध्द केली आहे. उच्च शिक्षणातील पदवीधारक हे कुशल असणे गरजेचे जसे आहे तसेच ते समाजाभिमुख सुधा असणे जरुरीचे आहे.

१९३५ मध्ये मेकॉले यांच्या प्रस्तावातील शैक्षणिक विकासाची कल्पना संपूर्णतः ब्रिटीश शासनाला उपयोगी व भारतामध्ये कारकुनांची जमात निर्माण करणारी होती. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लोगेच १९४८ मध्ये उच्च शिक्षणावर पहिले University Education Commission डॉ. राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली गठित केले. त्यानंतर मुदलियार समिती (१९५२) आणि कोठारी कमिशन (१९६४) चे गठन भारत सरकारने केले. स्वातंत्र्यानंतर गठित झालेल्या या आयोगांनी उच्च शिक्षणाला दिशा देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

राष्ट्रीय धोरण, १९६८ (The National Policy, 1968) :

१९६८ च्या राष्ट्रीय धोरणामध्ये पुढील महत्वपूर्ण धोरणांचा विचार करण्यात आला. त्यामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ, शिक्षणाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण पद्धतीची पुनर्रचना, मुल्यशिक्षण, शिक्षण आणि जीवन यातील संबंध आणि तंत्रज्ञानाचा शिक्षणात वापर इ. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होण्यासाठी ग्रामीण भागांपर्यंत भौतिक सुविधा आणि कौशल्यपूर्ण शिक्षण उपलब्ध करणे आवश्यक असल्याचे या धोरणामध्ये सुचित केल्याचे दिसते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ (National Education Policy 1986)

श्री. आचार्य राममुर्ती यांच्या अध्यक्षतेखाली गठित झालेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ (National Education Policy 1986) चा अहवाल १९९० मध्ये सादर केला. या शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षणातील सर्वसमावेशकता व तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यावर भर देण्यात आला. परंतु CABE च्या विनंतीनुसार १९९१ मध्ये या अहवालावर पुनर्विचार करण्यासाठी श्री. एन. जनार्दन रेडडी यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीचे गठन केले त्यांनी आपला अहवाल जानेवारी १९९२ मध्ये सादर केला.

जागतिकीकरणानंतर शिक्षणाचे स्वरूप व निकष यामध्ये झालेल्या बदलांना समर्थणे तोंड देण्यासाठी पुढील उपाययोजना केल्याचे दिसते.

- व्रयस्थ गुणवत्ता आशवस्त एजन्सीची स्थापना (१९९०) (External Quality Assurance Cell)
- राष्ट्रीय मूल्यांकन एवं मानांकन परिषदेची स्थापना (१९९४) (National Assessment and Accreditation Council)
- राष्ट्रीय मानांकन परिषदेची स्थापना (१९९४) (National Board of Accreditation)
- अंतर्गत गुणवत्ता वाढीसाठी IQAC या संकल्पनेची स्वीकृती (२००५) (Internal Quality Assurance Cell)
- राष्ट्रीय ज्ञान आयोग (२००५) (National Knowledge Commission).
- डॉ. यशपाल समिती (२००८)
- राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान (रुसा) (२०१३) (RUSA)
- महाराष्ट्र राज्य: डॉ. काकोडकर समिती, डॉ. निगवेकर समिती आणि डॉ. ताकवले समिती (२०११)
- नवीन शैक्षणिक धोरण (२०१५)

राष्ट्रीय ज्ञान आयोग (२००५)

मा. पंतप्रधानांचे उच्चस्तरीय सल्लगार म्हणून कार्य करण्यासाठी श्री. सॅम पित्रोडा हयांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाचे गठन भारत सरकारने केले. भारतभूमी ही “ज्ञान भूमी” (Knowledge Landscape) असे मानून शैक्षणिक केंद्राची (Educational Hub) निर्मिती करणे ही सॅम पित्रोडा यांनी केलेल्या ३०० शिफारसीद्वारा प्रामुख्याने विस्तार (EXPANSION) सहभाग (INCLUSION) आणि गुणवत्ता (EXCELLENCE) ही उद्दिष्टे सुचित केली आहेत. विस्तारामध्ये विद्यापीठांच्या संख्येत वाढ, ५० राष्ट्रीय विद्यापीठांची निर्मिती तर सहभाग आणि शिक्षणातील गुणवत्ता या संदर्भात देखील मोलाच्या सुचना केल्या आहेत. परंतु अद्यापही राज्य व केंद्र सरकारकडे निर्णय प्रक्रियेत प्रलंबित आहेत.

डॉ. यशपाल समिती (२००८) :

राष्ट्रीय ज्ञान आयोगानंतर शिक्षणाचे नुतनीकरण करण्यासाठी व शिक्षणक्षेत्राला नवसंजीवनी मिळण्यासाठी डॉ. यशपाल समिती (२००८) चे गठन करण्यात आले. १४ पानांच्या सादर केलेल्या अहवालामध्ये त्यांनी प्रामुख्याने प्रत्येक विद्यापीठात शिक्षणाच्या बरोबरीने संशोधन कार्याची जोड असणे अनिवार्य केले पाहिजे व त्यासाठी सर्व संशोधन कार्य करणा—या व्यक्तीला किंवा संस्थेला विद्यापीठासोबत जोडले गेले पाहिजे तसेच त्याचप्रमाणे विद्यापीठात सर्व शाखांचा समावेश आवश्यक आहे असे सूचित केले आहे.

राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान (२०१३) (RUSA)

मानव संसाधन व विकास मंत्रालय, भारत सरकारने शिक्षणाचा विस्तार व गुणवत्ता बाढीसाठी राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान सुरु केले आहे. २००७ मध्ये सर्वात कमी १५ टक्के GER हा भारताचा होता आणि सर्वात जास्त ८३ टक्के GER हा युनायटेड स्टेट ऑफ अमेरिकेचा असल्याचे युनायटेड स्टेट ऑफ अमेरिकेच्या अहवालात नमुद केले आहे. महाराष्ट्र राज्याचा GER २३.६० टक्के असून गोवा राज्याचा सर्वात जास्त GER ५०.३० टक्के असल्याचे लक्षात येते. संशोधनात तर भारताचे प्रमाण फक्त २.३ टक्के आहे तर सर्वात जास्त युनायटेड स्टेट ऑफ अमेरिकेचे २३.२० टक्के असल्याचा उल्लेख या अहवालात आहे. त्यामुळे शिक्षणाचा विस्तार आणि त्यातील गुणवत्ता या दोन्ही महत्वाच्या विषयावर रुसाने प्रकाश टाकल्याचे दिसून येते.

नवीन शैक्षणिक धोरण (२०१५) (New Education Policy 2015)

केंद्रात नवीन सरकार रुढ झाल्यानंतर नवीन शैक्षणिक धोरण निश्चित करण्यासाठी २०१५ मध्ये कमिटीचे गठन करण्यात आले. राज्य विद्यापीठांना सक्षम करणे, शिक्षणामध्ये कौशल्य

विकासाला समिलित करणे, शिक्षणातील विषमता दूर करून शिक्षणाला समाजाभिमुख करणे, संशोधन कार्याला प्रोत्साहित करणे असे अनेक मुददे विचारार्थ आहेत.

डॉ. काकोडकर समिती, डॉ.निगवेकर समिती आणि डॉ. ताकवले समिती (२०११)

डॉ. काकोडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली HIGHER EDUCATION IN MAHARASHTRA या समितीचे गठन २०१० मध्ये महाराष्ट्र सरकारने केले. त्यांनी शिक्षण विषयक सर्व बाबीचा अभ्यास करून अनेक महत्वाच्या उपाय योजना या अहवालात सूचित केल्या आहेत. डॉ. काकोडकर यांनी आपल्या अहवालात स्पर्धात्मक जागतिकीकरणात होणारी आर्थिक वाढ, ज्ञानाचे वाढणारे महत्व हे लक्षात घेता रचनात्मक विकासासाठी त्रुट्यांना सक्षम करणे ही महत्वाची गरज आहे असे नमूद करून A3 (Anyone, Anytime and Anywhere) हे सूत्र सुचिविले आहे.

डॉ. राधाकृष्णन समिती, मुदलियार समिती व कोठारी समितीने सादर केलेल्या अहवालांनुसार शिक्षणाला समाजाभिमुख करणे, मूल्य शिक्षण, शिक्षण पद्धतीतील सुधारणा, परीक्षा पद्धतीत सुधारणा व तत्सम मुद्दांवर प्रामुख्याने भर देण्यात आला होता. परंतु जागतिकीकरणानंतर गठित झालेल्या समित्यांनी शिक्षणाच्या विस्तारासोबत सर्वसामावेशक शिक्षण देण्याचा आग्रह धरला आहे. सॅम पित्रोडा यांनी राष्ट्रीय ज्ञान आयोग (२००५)च्या अहवालामध्ये शिक्षणातील उत्पृष्टतेवर भर दिला आहे. २०१० मध्ये महाराष्ट्र राज्याने शिक्षणातील गुणवत्ता या विषयासाठी डॉ. काकोडकर समितीचे गठन केले.

या शैक्षणिक विकासाच्या शृंखलेत एक महत्वाची कडी जोडण्याचे महत्वाचे कार्य महाराष्ट्र सरकारने केले आहे. डॉ. नरेंद्र जाधव यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीचे गठन करून आतापर्यंत विविध समित्यांनी सुचिविलेल्या उपाययोजना व महाराष्ट्र राज्यातील वास्तविकता यांची सांगड घालून विद्यापीठांच्या बृहत विकास आराखडयांचे निकष सुचिविण्याचे महत्वाचे कार्य या समितीकडे सुरूपद करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावर १९४८ पासून तर २०१५ पर्यंत विविध आयोग, समित्या आणि मंडळांच्या माध्यमातून उच्च शिक्षणासंबंधित विविध बाजूनी प्रयत्न केल्याचे निर्दर्शनास येत असले तरी उच्च शिक्षणाबदलचा बृहत आराखडा तयार करण्यासाठी प्रथमच राज्य शासनाने घेतलेला पुढाकार ही स्तुत्य बाब आहे .

बृहत विकास आराखडयाची व्यापक उद्दिदष्टे

उच्च शिक्षणाचे नियोजन आणि अंमलबजावण करण्यासाठी बृहत आराखडा तयार करण्यात येतो. या आराखडयाचे उद्दिदष्ट, उच्च शिक्षणाची उपलब्धता योग्या त्या ठिकाणी आणि तेथील गरजेनुसार करणे आहे, असे साधारणपणे मानले जाते. मात्र बृहत आराखडयाची उद्दिदष्टे हे त्याहून अधिक व्यापक याची इथे दखल घ्यायला हवी. उच्च शिक्षणाच्या विकासासाठी उपलब्धता, समान संधी आणि गुणवत्ता या त्रिसुत्रीचा प्रामुख्याने आधार घेतला जातो. मात्र केवळ उच्च शिक्षणाची उपलब्धता करण्यावर भर दिल्यास इतर उद्दिदष्टांची पूर्तता होणे कठीण होते. किंबहुना उच्च शिक्षणाच्या उपलब्धतेसाठी नवीन महाविद्यालयीन अभ्यासक्रम आणि तुकडया यांना परवानगी देताना मुलभूत सुविधा आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळ यांचा विचार केला जातो. मात्र अशा मान्यताप्राप्त महाविद्यालयांचा आणि संस्थांचा विकास कसा घ्यायला हवा याविषयी मात्र बृहत आराखडयात प्रतिबिंब पडलेले दिसत नाहीच. त्यामुळेच बृहत आराखडयाची मांडणी करताना या विषयीचे धोरण आणि त्याची संभाव्य अंमलबजावणी या विषयीही निर्देश देणे आवश्यक आहे. असे झाले तरच उच्च शिक्षणाचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होईल.

एकविसाव्या शतकातील उच्च शिक्षणाचा विचार केला तर सर्वांगीण विकासासाठी महत्वपूर्ण बाबींची दखल घेणे क्रमप्राप्त आहे. त्या संशोधनाचे धोरण आणि संरचना, कौशल्य विकास हा उच्च शिक्षणाचा अंगभूत भाग बनविण्यासाठीचे धोरण भविष्यात उच्च शिक्षणामुळे होणारे अपेक्षित बदल त्याप्रमाणे साध्य करावयाची उद्दिदष्टे यांचा प्रामुख्याने समावेश करावा लागेल.

१. संशोधनविषयक धोरण, संरचना आणि विकास

गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षण हे संशोधनावर आधारित असायला हवे, अशी मान्यता आता सर्वत्र आहे. शिक्षकांच्या संशोधनामध्ये सक्रीय सहभाग असल्यास त्या विषयासंबंधी अद्ययावत माहिती, त्यांचे विषयाचे सखोल आणि सर्वांगीण आकलन याचा विद्यार्थ्याच्या क्षमतेमध्ये वाढ होण्यात निश्चितपणे मदत होते. संशोधनावर आधारित प्रकल्प राबविताना त्यात विद्यार्थ्यांचा सहभाग घेवून त्यांना विषयाचे सखोल ज्ञान मिळण्यास मदत होते. शिवाय विद्यार्थ्यांमध्ये विषयाबदूलची उत्सुकता निर्माण होवून त्यांचा शिक्षणातील सहभाग वाढीस लागतो. अशा प्रकारच्या सहभागातून विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्रपणे विचार करण्याची क्षमता, निर्णय क्षमता, कृतिशीलता, तात्विक विचारसरणी, विश्लेषण क्षमता या आणि अशा अनेक गुणांचा विकास होतो.

संशोधनाला चालना मिळाल्याने महाविद्यालयीन वातावरण शैक्षणिक गुणवत्तेला पोषक ठरते. शिवाय शैक्षणिक बाबींना प्राधान्य मिळण्यासाठी मदत होवून शिक्षक आपला ठसा राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहजपणे उमटवू शकतो.

शैक्षणिक सुविधांमध्ये अप्रत्यक्षरित्या वाढ होवून महाविद्यालयीन विकासासाठी त्याचा उपयोग होतो. त्यामुळे बृहत आराखडयामध्ये मान्यताप्राप्त संस्थेचा विकास कशा प्रकंपरे व्हावा, त्या विकासाचे टप्पे काय असावेत? त्या संस्थेच्या विकासाचे मूल्यमापनाचे निकष कोणते असावेत? आणि त्या प्रमाणात अशा संस्थांना दिल्या जाणाऱ्या सवलती कशा असाव्यात? याचे प्रतिबिंब बृहत आराखडयात पडणे आवश्यक आहे.

२. कौशल्य विकास काळाची गरज

कौशल्य विकास हा उच्च शिक्षणाचा अंगभूत घटक कसा होईल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. एकविसाऱ्या शतकामध्ये भारत हा जगातील सर्वात तरुण देश असणार आहे. भारताचे सरासरी आयुर्मन चोवीस एवढे असेल. लोकसंख्येवर आधारित असणारा हा फायदा देशाच्या विकासासाठी सहाय्यभूत कसा ठेल? या विषयी विचार करणे आवश्यक आहे. त्यामुळेच भारत सरकारने कौशल्य विकास हा महत्वाचा मुद्दा मानला आहे. भारतातील अधिकाधिक तरुणांना कौशल्य कसे प्रदान करता येईल या विषयी कौशल्य विकास मंत्रालयातर्फे अनेक योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत. बी—व्होक पदवी अभ्यासक्रम, कम्युनिटी महाविद्यालये, त्याचप्रमाणे कौशल्य विकासांसाठी केंद्राची स्थापना, उद्योगधर्दे आणि खाजगी संस्था यांचा समावेश या आणि अशा गोष्टींचा त्यात अंतर्भव आहे. इंटर्नशिप असावी. असे असले तरी कौशल्य विकास हा केवळ एक आर्थिक घटक या स्वरूपात कार्यान्वित होताना दिसत आहे.

निवड पद्धतीवर आधारित श्रेयांकन पद्धतीचा पुरस्कार आता अनिवार्य आहे. या पद्धतीमध्ये कौशल्य विकासासाठी लागणाऱ्या घटकांचा समावेश सहजपणे करता येईल. मात्र त्याही पुढे जावून एक गोष्ट करणे आवश्यक आहे आणि ती म्हणजे शिक्षकांचा या योजनेमधील प्रत्यक्ष सहभाग. या दृष्टीने प्रत्येक शिक्षकाने किमान एक कौशल्य अवगत करून ते विद्यार्थ्यांना द्यावे. अशी योजना कार्यान्वित करणे आवश्यक आहे. असे झाल्यास पदवी शिक्षणाच्या तीन वर्षात विद्यार्थ्यांना किमान तीन कौशल्य प्राप्त होतील. ही कौशल्ये त्या त्या विषयाशी संबंधित असावीत. असे विषय ऑडिट, स्वयंअध्ययन स्वरूपाचे असावेत. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांमध्ये कृतिशील शिक्षणाची आवड निर्माण होवून त्याचा आत्मविश्वास वाढेल. तसेच अनेक क्षेत्रामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या नोकरीच्या संधीची त्यांना ओळख होवून त्यांच्या नोकरीच्या संधी निश्चितपणे वाढतील.

त्यासाठी विद्यापीठ आणि महाविद्यालयामध्ये कौशल्य केंद्र स्थापना करावे लागेल. या केंद्रांच्या माध्यमातून ही योजना राबविताना शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी कायमस्वरूपी यंत्रणा निर्माण करून कौशल्य विकासाचा कार्यक्रम राबविल्यास उच्च शिक्षणाबोरेच कौशल्य विकास झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांना रोजगाराची संधी आणि त्यासाठी लागणारी क्षमता प्राप्त होईल.

३. शहरी, ग्रामीण आणि आदिवासी भागासाठी विकासाचे निकष

ग्रामीण आणि आदिवासी भागासाठी तसेच महिला महाविद्यालयांसाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि विद्यार्थ्यांची उपस्थिती त्याचप्रमाणे इतर मूलभूत सुविधा या निकषांमध्ये बदल करणे आवश्यक आहे. शहरी भागासाठी आवश्यक असणारी कायमस्वरूपी शिक्षकांची संख्या, त्याचप्रमाणे विद्यार्थी उपलब्धतेतील प्रमाण इतर मूलभूत सुविधा हे ठरविताना त्या ठिकाणचा ग्रॉस एनरोलमेंट रेशो, आर्थिक स्थिती, सामाजिक साक्षरता आणि भौगोलिक परिस्थिती याचा विचार व्हावा.

उच्च शिक्षणाचा विकास आणि त्याचे मूल्यमापन, निश्चित निकष ठरवून वाढवायला हवेत. त्यामुळे येणाऱ्या दशकात 'अ' दर्जा असणारी महाविद्यालये ग्रॉस एनरोलमेंट रेशोत झालेली वाढ, होणाऱ्या संशोधनाचा दर्जा आणि मूल्य, विद्यार्थ्यांना मिहणारे नोकरीचे प्रमाण, त्यांची गुणवत्ता, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर राज्याचे असणारे स्थान, मूलभूत सुविधा, प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि इतर निकषांची पूर्तता होण्याचे प्रमाण आदी गोष्टींचा समावेश करता येईल. त्या दृष्टीने राज्याचा एकविसाऱ्या शतकात उच्च शिक्षणाचा आलेख कसा असायला हवा याबाबत एक रोड मँप तयार करणे आवश्यक आहे.

बृहत विकास आराखडयासंदर्भातील कायदेशीर तरतुदी

- महाराष्ट्र विद्यापीठ अधिनियम १९९४च्या कलम क्र. ३६ (२), ५६ (३), ८२(१) व ८२(२) मध्ये प्रत्येक विद्यापीठाच्या बृहत विकास आराखडयासंदर्भात स्पष्ट तरतुदी असून जबाबदाऱ्या निश्चित केल्या आहेत.
- कलम क्र. ३६ (२) नुसार प्रत्येक विद्यापीठाच्या 'महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळ'ने विद्यापीठ व महाविद्यालयांचा दीर्घकालीन व अल्पकालीन बृहत विकास आराखडा तयार करावयाचा असून त्यासाठी महाराष्ट्र विद्यापीठ अधिनियम १९९४ अंतर्गत समाविष्ट केल्यानुसार विद्यापीठांची उद्दिदष्टे, राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय शैक्षणिक धोरणे यांचा विचार आधारभूत घटक म्हणून करणे अपेक्षित आहे. विद्यापीठाच्या महाविद्यालये व विद्यापीठ विकास मंडळाने तयार केलेला बृहत विकास आराखडा महाराष्ट्र राज्य उच्च शिक्षण मंडळ, राज्य शासन व मा. कुलपती यांचेकडे दाखल करावयाचा असतो. कलम क्र. ८२ मध्ये प्रत्येक विद्यापीठाने बृहत विकास आराखडा तयार

करण्याबाबत व महाराष्ट्र राज्य उच्च शिक्षण मंडळाकडून मान्यता घेणेबाबत तरतूद आहे. त्यानुसार विद्यापीठ परिक्षेत्रातील शैक्षणिक विकास, उच्च शिक्षणाच्या सोयी व सुविधांचे समान वितरण, अविकसित क्षेत्र व उच्च शिक्षण सुविधा नसलेल्या भौगोलिक क्षेत्राची गरज या घटकांचा प्रामुख्याने विचार करणे अपेक्षित आहे. प्रस्तावित बृहत विकास आराखडयात गरजेनुसार दरवर्षी सुधारणा करता येते.

- कलम क्र. ८२ (२) अन्वये नवीन महाविद्यालय स्थापन करण्याचा अर्ज मान्यतेसाठी विचारात घेताना असा प्रस्ताव बृहत विकास आराखडयानुसार असणे आवश्यक असते.
- कलम ५६(३)(g) व ५६ (३)(i) नुसार महाराष्ट्र राज्य उच्च शिक्षण मंडळावर राज्य शासनास व सर्व विद्यापीठास अशा प्रकारच्या शिफारशी करण्याची जबाबदारी टाकली आहे की, ज्यामुळे राज्यातील उच्च शिक्षण विषयक क्षेत्रीय असंतुलन दूर होईल आणि मागासवर्गीय समाज, ग्रामीण व आदिवासी समाज, महिला व अन्य विशेष वंचित घटकांना उच्च शिक्षण विषयक सुविधा उपलब्ध होतील. प्रत्येक विद्यापीठाचा बृहत विकास आराखडा महाराष्ट्र राज्य उच्च शिक्षण मंडळाने मंजूर करावयाचा असतो.

वस्तुस्थिती

- महाराष्ट्र विद्यापीठ अधिनियम १९९४ च्या कलम क्र. ५६ अन्वये 'महाराष्ट्र राज्य उच्च शिक्षण मंडळ' गठित केले जाते. या मंडळाने राज्याच्या उच्च शिक्षण विषयक धोरणास व विकासास विशेष दिशा देण्याचे कार्य करणे अपेक्षित आहे. परंतु गेल्या १५ वर्षांत या मंडळाच्या नियुक्त्यांमधील दिरंगाई व सभांची अनिश्चितता यामुळे हे मंडळ प्रत्यक्षात अपेक्षित मार्गदर्शन करू शकलेले नाही.
- 'महाराष्ट्र राज्य उच्च शिक्षण मंडळ' सक्रिय नसल्यामुळे प्रत्येक विद्यापीठास बृहत विकास आराखडयासाठी राज्यस्तरीय मार्गदर्शक सूचना मिळत नाहीत. पर्यायाने प्रत्येक विद्यापीठ आपापल्या स्थानिक गरजा, क्षमता व कुवटीनुसार असमान बृहत विकास आराखडे तयार करीत असते.
- विद्यापीठांचे बृहत विकास आराखडे तयार करताना तात्कालिक अत्यावश्यक बाब म्हणून शासनाद्वारा निर्गमित होणाऱ्या काही निर्णयांचा विचार देखील करावा लागतो.

उदा. २००४च्या सुमारास राज्यातील समाजकार्य महाविद्यालये प्रथमच अनुदानित झाली व त्याच वेळी शासनाने आदेश निर्गमित केला की, समाजकार्य महाविद्यालयांची यानंतर गरज नसल्यामुळे पुढील आदेश निर्गमित होईपर्यंत विद्यापीठांनी नवीन समाजकार्य महाविद्यालयांना मान्यता देऊ नये. हा आदेश आजही लागू आहे ! बदललेल्या सामाजिक वास्तवाचे भान ठेवून आता अशी समाजकार्य महाविद्यालये स्थापन करण्याची गरज आहे. मोठ्या कंपन्यांना 'सामाजिक जबाबदारी' हे तत्व कायद्याने स्वीकारावे लागले असून नफ्यातील उराविक हिस्सा समाजकार्यात खर्ची घालावा लागत आहे. त्यामुळे आता समाजकार्य महाविद्यालयांची आवश्यकता आहे.

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांची अवास्तव वाढ झाल्यामुळे काही वर्षांपूर्वी नवीन शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयांना मान्यता न देण्याबाबत धोरण शासनाने ठरविले होते.

- प्रत्येक विद्यापीठाद्वारा बृहत विकास आराखडा तयार करताना वापरल्या जाणाऱ्या निकषांची माहिती समितीने संकलित केली असून ती या अहवालासोबत जोडली आहे. गेल्या काही वर्षांतील विविध विद्यापीठांचे बदललेले बृहत विकास आराखडे तपासल्यास असे अडवून येते की, नवीन स्थापन करावयाच्या महाविद्यालयांची भौगोलिक स्थळे निर्देशित करण्याव्यतिरिक्त विशेष विकासात्मक उद्दिदष्टे त्यात प्रतिबिंबित होत नाहीत. काही विद्यापीठांनी नवीन महाविद्यालयांचे प्रस्ताव स्वीकारताना अपेक्षित असलेली विस्तृत माहिती ठरविलेली आहे. त्यात प्रामुख्याने प्रस्तावित जागेपासून १५ ते २४ कि.मी. परिधांतील उच्च माध्यमिक वर्गाची प्रवेश क्षमता, गत तीन वर्षांचे उच्च माध्यमिक वर्गाचे विद्याशाखानिहाय निकाल, या परिक्षेत्रातील अन्य महाविद्यालयांची प्रवेश क्षमता यांचा प्रामुख्याने समावेश आहे.
- गत १५ वर्षात राज्य शासनाने अनेक पारंपरिक व व्यावसायिक महाविद्यालये मंजूर केली आहेत. २०००—२००१ पासून शासनाने 'कायम विना अनुदान' तत्व स्वीकारल्यामुळे अशी सर्व महाविद्यालये कायम विना अनुदान तत्वावर मंजूर करण्यात आली आहेत.
- All India Council for Technical Education, National Council for Teachers Education या सारख्या संबंधित राष्ट्रीय स्तरावरील नियामक मंडळाद्वारा महाराष्ट्र राज्यात अनेक व्यावसायिक महाविद्यालये, व्यवस्थापनशास्त्र संस्था व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालये परस्पर मंजूर करण्यात आली. विविध न्यायालयीन निवाडयांनुसार अशा महाविद्यालयांना राज्य शासनाद्वारा मान्यता देणे बंधनकारक ठरते.
- वर उल्लेख केलेल्या कारणामुळे महाराष्ट्र राज्यात अनेक महाविद्यालये गेल्या १५ वर्षात अस्तित्वात आहेत. परंतु अशा महाविद्यालयांची स्थानिक गरज आहे अथवा नाही याबाबत गांभिर्याने विचार केल्याचे आढळत नाही.
- कालपरत्वे अनेक कारणामुळे काही अभ्यासक्रम कालबाहय झाले आहेत तर मागणीच्या तुलनेत प्रवेश क्षमता अवास्तव वाढली आहे. अशा महाविद्यालयांपैकी अनेक संस्था तोकड्या प्रवेशामुळे आर्थिक दृष्ट्या अडचणीत आल्या आहेत. शिक्षक भरती संदर्भात शैक्षणिक अर्हता, वेतन आयोगाद्वारा निश्चित पगार व भत्ते, नियमित व कंत्राटी पृष्ठदतीच्या नियुक्त्यांची सतत बदलणारी धोरणे व अन्य अनुरोधिक कारणामुळे शिक्षकांची अनुपलब्धता, आवश्यक अत्याधुनिक शैक्षणिक सुविधांची वानवा निर्माण होऊन व्यावहारीक प्रश्न जटील झाले आहेत.
- महाराष्ट्र राज्यातील प्रत्येक विद्यापीठांतर्गत काही शहरे व ठराविक शैक्षणिक संस्था याकडे विद्यार्थ्यांचा ओढा असतो. यामुळे ठराविक महाविद्यालयांमध्ये प्रवेशाकरिता झुंबड असते तर अन्य महाविद्यालये ओस पडलेली दिसतात. याचा विपरित परिणाम महाराष्ट्र राज्याच्या उच्चशिक्षण व्यवस्थेवर होत आहे.

उच्च शिक्षण विकासाची प्रस्तावित समग्रलक्षी धोरणे/निकष:

- बृहत विकास आराखडा तयार करण्याची प्रक्रिया :
- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, राज्यस्तरीय शैक्षणिक धोरण, राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या शिफारशी या व अशा शिखर स्तरावर घोषित दीर्घकालीन धोरणांचा आधार घेऊन महाराष्ट्र राज्याचा दीर्घकालीन बृहत विकास आराखडा तयार करावा.
- राज्यस्तरीय बृहत विकास आराखडा तयार करण्यासाठी राष्ट्रीय धोरणांव्यतिरिक्त विद्यापीठस्तरावरुन त्या त्या परिक्षेत्रातील वैशिष्ठ्यानुसार उच्चशिक्षणाच्या गरजांबाबत शास्त्रशुद्ध आकडेवारी संकलीत करावी.
- राष्ट्रीय जनगणनेचे अहवाल, राज्याच्या विविध भागातील शालेय व उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची गत ५ वर्षातील आकडेवारी, शालेय ते उच्च माध्यमिक शिक्षण व उच्चमाध्यमिक ते महाविद्यालयीन शिक्षण अशा संक्रमणाची टक्केवारी, राज्याचे औद्योगिक विकास धोरण, व्यापार, उद्योग, बँकीग, विमा, कृषी, सहकार, माहिती तंत्रज्ञान व अन्य क्षेत्रातील आवश्यक कौशल्यांची आकडेवारी अशा निकषांचा शास्त्रीय पद्धतीने विचार राज्यस्तरीय बृहत विकास आराखडा तयार करताना होणे अपेक्षित आहे.
- प्रत्येक विद्यापीठाचा बृहत विकास आराखडा राज्याच्या बृहत विकास आराखडयाच्या धोरणांशी सुसंगत असावा.
- राज्याची उच्च शिक्षण विषयक धोरणे सर्व विद्यापीठांना त्यांचे बृहत आराखडे तयार करण्यासाठी पथदर्शी असावीत. म्हणून राज्यस्तरीय बृहत विकास आराखडा तयार करण्याच्या प्रक्रियेत क्षेत्रीय माहिती संकलन, भौगोलिक वैशिष्ठ्ये व त्यानुसार स्थानिक गरजा ओळखण्यासाठी "Bottom-Up" Approach चा वापर करावा. व या प्रक्रियेत सर्व विद्यापीठांना सहभागी करून घ्यावे.
- राज्याचे पुढील २५ वर्षांचे सर्वांगीण विकासाचे धोरण आधारभूत ठेवुन राज्यस्तरीय बृहत विकास आराखडा तयार करावा. अशा आराखडयाचा कालावधी १० वर्षांचा असावा.
- राज्यस्तरीय बृहत विकास आराखडा न्त्यार करण्याची जबाबदारी शासनाने महाराष्ट्र राज्य उच्चशिक्षण मंडळ अथवा प्रस्तावित विद्यापीठ कायद्यांतर्गत निर्माण होणाऱ्या Maharashtra Higher Education Development Council (MAHED) या प्राधिकरणाकडे सोपवावी. या प्रक्रियेत Tata Institute of Social Sciences, Indian Institute of Population Studies, National Statistical Organization, FICCI, State Institute of Education व यासारख्या अन्य ख्यातनाम संस्थांची मदत घ्यावी. तसेच राज्यस्तरावर दर १० वर्षांनी शास्त्रशुद्ध सर्वेक्षण करून त्यांचे मिळकर्ष विचारात घ्यावेत.
- प्रत्येक विद्यापीठाने राज्यस्तरीय बृहत विकास आराखडयांतर्गत धोरणे आणि निकषानुसार आपला बृहत विकास आराखडा तयार करावा. त्याकरीता आपल्या कार्यक्षेत्रातील लोकसंख्या, १८ ते २३

वयोगटातील युवकांची संख्या, उपलब्ध शैक्षणिक सुविधा, स्थानिक वैशिष्ट्ये, शिक्षणापासुन वंचित आदिवासी व ग्रामिण भाग, मागासवर्गीय, अल्पसंख्यांक, महिला व अपंग या वंचित घटकांच्या अपेक्षा व आकांक्षा यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

- उराविक प्रकारची महाविद्यालये सुरु करण्याबाबत शासनाने घेतलेल्या निर्णयांचे कालपरत्वे बदललेल्या स्थितीनुसार पुनर्विलोकन करून समाजकार्य महाविद्यालयांसारखे नवीन प्रस्ताव स्वीकारावे.
- कवी कुलगुरु कालिदास संस्कृत विद्यापीठ, रामटेक व यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ही विद्यापीठे अन्य विद्यापीठांपेक्षा वेगळी असल्यामुळे त्याबाबत स्वतंत्र विचार करण्याची गरज आहे. उदा. कवी कुलगुरु कालिदास संस्कृत विद्यापीठ, रामटेक द्वारा संस्कृत विषयक विविध अभ्यासक्रम चालविले जातात. संस्कृत भाषेतील विविध विषयांवरील प्राचीन साहित्य मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे अशा साहित्याचा वापर सर्व क्षेत्रात होऊ शकतो. म्हणून मुक्त विद्यापीठाप्रमाणे या विद्यापीठांद्वारा चालविल्या जाणाऱ्या आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रमांसाठी राज्यातील सर्व महाविद्यालयांना संलग्नता व मान्यता मिळण्याची तरतूद असावी. तसेच सर्व विद्यापीठे व महाविद्यालये यांचेकरिता कवी कुलगुरु कालिदास संस्कृत विद्यापीठ, रामटेक या विद्यापीठाने विशेष ज्ञान स्रोत केंद्र निश्चित करून ती कालबद्ध पद्धतीने साधण्याची योजना आराखडयात असावी ती पुढीलप्रमाणे :

१. सहभाग वृद्धी :

राज्यस्तरीय विकास आराखडयात Gross Enrolment Ratio (GER) पुढील दोन दशकात ३५% साध्य ब्लावा व त्यासाठी येत्या दशकातील उद्दिष्ट ३०% असावे. या उदिष्टानुसार प्रत्येक विद्यापीठाने आपल्या बृहत आराखडयात विस्ताराच्या योजना संमिलीत कराव्यात.

२. क्षेत्रीय संतुलन :

राज्यस्तरीय विकास आराखडयात ग्रामिण व आदिवासी भागातील अनुशेष कमी करण्यासाठी गरजेनुसार किमान १ पारंपारिक (कला, विज्ञान व वाणिज्य) व किमान १ व्यावसायिक महाविद्यालय अशा क्षेत्रात निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट असावे व त्या अनुशंगाने संबंधित विद्यापीठाने आपल्या बृहत विकास आराखडयात तरतूद करावी. यासाठी वित्तीय सहाय्य व अन्य विशेष योजना तयार करून शासनाने 'सकारात्मक हस्तक्षेपाचे' धोरण प्राधान्याने अंगिकारावे. व वित्तीय सहाय्य अथवा अनुदानित तत्वाचा विशेष वापर करावा.

३. महिला सबलीकरण :

राज्यस्तरीय विकास आराखडयात मुलींच्या शिक्षण विषयक आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी विशेष योजना असावी. उदा. पुढील २० वर्षात तालुकास्तरावर मुलींचे किमान १ महाविद्यालय असावे, मुलींच्या वसतीगृहांची विशेष निर्मिती करावी. या अनुषंगाने प्रत्येक विद्यापीठाने बृहत आराखडयात विशेष तरतूद करावी.

४. दर्जात्मक सुधारणा :

उच्चशिक्षण क्षेत्रातील दर्जात्मक सुधारणांची उद्दिष्टे राज्यस्तरीय विकास आराखडयात आकडेवारीच्या स्वरूपात घोषित व्हावी. उदा. किमान ५० % महाविद्यालये येत्या ५ वर्षात NAAC / NBA द्वारा मूल्यांकित व मानांकित व्हावेत. किमान २५% महाविद्यालये A ग्रेड प्राप्त करणारी असावीत. यासाठी प्रत्येक विद्यापीठाने बृहत विकास आराखडयात दर्जा सुधारण्यासाठी उद्दिष्टे व कृती कार्यक्रम निश्चित करावा.

५. संशोधनाचा दर्जा व उपयोजन :

महाराष्ट्र राज्यातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेतून होणाऱ्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधनाचा स्तर उच्चावणे व स्थानिक प्रश्न सोडविण्यासाठी अशा संशोधनाची उपयोगिता वाढविणे, या उद्देशाने राज्यस्तरीय बृहत विकास आराखडयात स्थानिक वैशिष्ठ्यानुसार संशोधनाची विशेष सुविधा केंद्रे निर्माण करण्याची तरतूद असावी. त्यात स्थानिक उद्योगांचा सहभाग असावा. तर विद्यापीठाच्या बृहत विकास आराखडयात अनुषंगिक तरतुदी करून याबाबत समन्वय साधला जावा.

प्रत्येक विद्यापीठाचा बृहत विकास आराखडा तयार करण्यासाठी प्रस्तावित सूक्ष्मदर्शी धोरणे / निकष

१. सकल सहभाग गुणोत्तर (Gross Enrolment Ratio) वृद्धी :

विद्यापीठ परिक्षेत्रातील जिल्हानिहाय १८ ते २३ वयोगटातील युवकांच्या लोकसंख्येच्या प्रचलित सहभागाचे जिल्हानिहाय प्रमाण किमान ५% वाढविण्याचे पंचवार्षिक उद्दिष्ट असावे. उपलब्ध विद्याशाखानिहाय प्रवेश क्षमता व असे उद्दिष्ट यातील फरक निश्चित करून नवीन महाविद्यालयांची स्थाने जिल्हानिहाय ठरवावीत.

२. महिला सक्षमीकरण :

जिल्हा निहाय १८ ते २३ वयोगटातील युवतींच्या लोकसंख्येच्या प्रचलित सहभागाचे प्रमाण किमान ५% ने वाढवून वंचित मुलींना महाविद्यालयीन शिक्षण प्रवाहात आणण्याचे विशेष उद्दिष्ट असावे. त्यानुसार प्रत्येक तालुक्यासाठी किमान एक महिला महाविद्यालय असावे.

३. प्रवेश क्षमता :

विद्यापीठ परिक्षेत्रातील पारंपरिक विद्याशाखानिहाय सद्यस्थितीत असलेली प्रवेश क्षमता व उच्च माध्यमिक परीक्षेतील विद्याशाखानिहाय निकालांचे प्रमाण यांचा एकत्रित विचार करून तालुकानिहाय तफावत निश्चित करावी व अशी तफावत भरून काढण्यासाठी नवीन महाविद्यालय / विद्याशाखा विस्तार / विद्याशाखांतर्गत तुकडी विस्तार/ विशेष विषय विस्तार विकास आराखडयात प्रस्तावित करावा. या प्रक्रियेत तंत्र शिक्षण, वैद्यकीय शिक्षण, कृषी शिक्षण, औषधनिर्माण शिक्षण, तांत्रिक पदविका शिक्षण विभागांचे संबंधित विकास आराखडे व आकडेवारी विचारात घेतली जावी. तसेच कालानुरूप काही अभ्यासक्रमांच्या मागणीतील चढउतारांचा विचार व्हावा.

४. दोन महाविद्यालयातील अंतर :

असे अंतर ठरविताना विद्यापीठ परिक्षेत्रातील भौगोलिक स्थिती, आदिवासी व डोंगराळ भाग अशा वैशिष्ट्यांचा विचार आवश्यक आहे. उदा. गोंडवाना विद्यापीठ परिक्षेत्रात विविध पाडे व खेडी यात लोकसंख्या विशुरुलेली आहे. तर अनेक ठिकाणी प्रवासी वाहतुकीच्या सोयी व सुविधा हा घटकही महत्वाचा असतो. मुंबई व पुणे यासारख्या महानगरातील महाविद्यालयीन शिक्षणाच्यूं सुविधांचा विचार करताना दोन महाविद्यालयातील अंतर कमी असू शकते. सबब शहरांचे वर्गीकरण व त्यानुसार दोन महाविद्यालयातील अंतर पुढीलप्रमाणे असावे.

शहरांचे वर्गीकरण	दोन महाविद्यालयातील अंतर
अ. महानगरे — लोकसंख्या — १५ लाखापेक्षा जास्त	०२ कि.मी.
ब. महानगरपालिका — लोकसंख्या ५ लाख ते १५ लाख	०३ कि.मी.
क. जिल्हयाचे ठिकाण	०४ कि.मी.
ड. निम शहरी विभाग — लोकसंख्या २ लाख ते ५ लाख	०५ कि.मी.
इ. ग्रामीण भाग	२० कि.मी.
फ. आदिवासी व डोंगराळ भाग	१० कि.मी.

असे अंतर ठरविताना पुढील दोन पद्धतींचा वापर होऊ शकतो.

- प्रचलित महाविद्यालयाच्या स्थानास केंद्रबिंदू मानून प्रस्तावित अंतराचा परिघ.
- निम शहरी व ग्रामीण भागाकरिता तालुका अथवा अन्य महत्वाचे गाव केंद्रबिंदू मानून प्रस्तावित अंतराचा परिघ.
- दोन महाविद्यालयातील अंतराचा निकष मार्गदर्शक म्हणून वापरला जावा. तथापि, प्रत्येक विद्यापीठं परिक्षेत्रातील स्थानिक वैशिष्ट्ये विचारात घेऊन या निकषाबाबत लवचिकता असावी. मात्र त्याबाबत सकारण स्पष्टीकरण देणे आवश्यक असावे.

- महिला, मागासवर्गीय, आदिवासी व अल्पसंख्यांक युवकांच्या गरजा पूर्ण करण्याचे प्राथमिक उद्दिदष्ट असलेल्या भागांकरिता अंतराच्या निकषाबाबत लवचिकता असावी.
- अंतराचा निकष लावताना पारंपरिक अव्यावसायिक महाविद्यालये व व्यावसायिक महाविद्यालये असे दोन स्वतंत्र गट करावेत. अंतराचा निकष एकाच विद्याशाखेच्या दोन महाविद्यालयांसाठी लागू असावा. म्हणजेच भिन्न विद्याशाखांसाठी अशी किमान अंतराची अट लागू नसावी.

५. विद्यापीठ परिक्षेत्रातील कृषी, औद्योगिक, व्यावसायिक वैशिष्ट्ये :

महाराष्ट्र राज्याच्या विविधतेचा विचार केल्यास असे आढळते की, विविध विद्यापीठांच्या परिक्षेत्राची कृषी विषयक, औद्योगिक, व्यावसायिक व भौतिक वैशिष्ट्ये भिन्न स्वरूपाची आहेत. उदा. शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर भागात लेदर इंडस्ट्री, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, भागात आंटोमोबाईल क्लस्टर व फार्मा उद्योग, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, राष्ट्रसंत तुकडोजी भागात नागपूर विद्यापीठ, गोंडवाना विद्यापीठ परिक्षेत्रात वनसंपदा व अनुषंगिक उद्योग, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ परिक्षेत्रात कापूस, केळी व पी.व्ही.सी.पाईप व प्लास्टिक उद्योग, कोकण विभागात अन्न प्रक्रिया उद्योग, सोलापूर भागात वस्त्रोद्योग इ. सबव प्रत्येक विद्यापीठाने आपला बृहत विकास केंद्रे प्रस्तावित करावीत. तसेच, अशा वैशिष्ट्यपूर्ण व्यवसायांसाठी विशेष कौशल्याधारित शिक्षण तफावतीचे विश्लेषण (Gap Analysis) करून प्रत्येक विद्यापीठाने बृहत आराखडयात विशेष तरतुदी कराव्यात. तसेच पारंपरिक अभ्यासक्रमात विशेष विषयांची कौशल्ये व व्यक्तिमत्व विकासाची कौशल्ये कालबद्ध पद्धतीने समावेश करण्याचा कृती कार्यक्रम बृहत आराखडयांमध्ये समाविष्ट असावा. यांचा कालबद्ध पद्धतीने समावेश करण्याचा कृती कार्यक्रम बृहत आराखडयांमध्ये समाविष्ट असावा.

राष्ट्रीय कौशल्य विकास मंडळाने (National Skill Development Council) देशातील सर्व जिल्ह्यांचा अभ्यास केला असून जिल्हानिहाय कौशल्यांची आवश्यकता व उपलब्धता याबाबत अहवाल प्रसिद्ध केले आहेत. अशा विशेष कौशल्यांबाबत आवश्यकता व उपलब्धता यातील तफावतीचे विश्लेषण (Gap Analysis) करून प्रत्येक विद्यापीठाने बृहत आराखडयात विशेष तरतुदी कराव्यात. तसेच पारंपरिक अभ्यासक्रमात विशेष विषयांची कौशल्ये व व्यक्तिमत्व विकासाची कौशल्ये कालबद्ध पद्धतीने समावेश करण्याचा कृती कार्यक्रम बृहत आराखडयांमध्ये समाविष्ट असावा.

६. सद्यस्थितीतील प्रवेश क्षमता व रिक्त जागा :

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालये, अभियांत्रिकी महाविद्यालये, व्यवस्थापनशास्त्र संस्था, विधी महाविद्यालये, औपधनिर्माणशास्त्र महाविद्यालये व जैवतंत्रज्ञान, बी.बी.ए., एम.सी.एम. यांसारख्या

अभ्यासक्रमांची प्रवेश क्षमता व प्रत्यक्ष होणारे प्रवेश याबाबत सध्या मोठ्या प्रमाणावर तफावत आढळते. अशी तफावत अभ्यासक्रमास असलेल्या मागणीवर अवलंबून असते. तसेच प्रचलित महाविद्यालयातील शैक्षणिक सुविधातील त्रुटी व कमकुवत अभ्यासक्रम यामुळे देखील असते. सबब या घटकाचा साकल्याने विचार करून गत तीन वर्षात सरासरी २५% पेक्षा जास्त जागा अशा अभ्यासक्रमासाठी रिक्त असतात त्या परिसरात / शहरात नव्याने त्याच विद्याशाखेचे / अभ्यासक्रमाचे नवीन महाविद्यालय बृहत विकास आराखडयात प्रस्तावित करू नये. तसेच युवकांना आकर्षित करणारी नावे देवून विशेष नाविन्य नसलेले अभ्यासक्रम तयार करण्याच्या प्रवृत्तींवर बंधने आणणे गरजेचे आहे.

७. भौगोलिक स्थान व ख्यातकीर्त संस्थांची वैशिष्ट्ये :

उच्च शिक्षणासाठी युवकवर्ग महाराष्ट्रातील काही नावाजलेल्या महत्वाच्या शहरांना प्राधान्य देत असतो. जसे विदर्भातील विद्यार्थी नागपूर व अमरावती शहरातील महाविद्यालयांना प्राधान्य देतात तर उर्वरित महाराष्ट्रातून अजूनही पुणे व मुंबई महानगरांकडे विद्यार्थ्यांचा ओढा असतो. तर ग्रामीण भागातील युवक जिल्ह्याच्या ठिकाणी शिक्षण घेण्यास उत्सुक असतो. प्रत्येक विद्यापीठ परिक्षेत्रात काही महाविद्यालये व शैक्षणिक संस्था नावाजलेल्या व ख्यातकीर्त असतात. NAAC द्वारा होणारे मानांकन, विद्यापीठ अनुदान आयोगाद्वारे दिले जाणारे कॉलेज विथ पोटेंशिअल फॉर एक्सलन्स सारखे दर्जांचे मानांकन व त्यामुळे अशा ठिकाणी प्रवेश प्रक्रियेवर मागणीचे प्रचंड दडपण तयार होते. तर अन्य ठिकाणी प्रवेशांची वानवा असते. सबब, अन्य महाविद्यालयांचा दर्जा व गुणवत्ता वाढविण्यासाठी कालबद्द कृती कार्यक्रम बृहत आराखडयात असावा. शैक्षणिक अंकेक्षण (Academic Audit), NAAC मूल्यांकन याबाबत बृहत आराखडयात तरतूद असावी. सातत्यपूर्ण तपासणी, प्रशिक्षण, शैक्षणिक सुविधांतील सुधारणा यासारख्या संकारात्मक तरतुदींचा समावेश बृहत आराखडयात असावा. अन्यथा असे भौगोलिक व संस्थात्मक असंतुलन कमी होणार नाही.

८. दर्जात्मक शिक्षणाच्या प्रसरणाची सामाजिक जबाबदारी :

महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यात अनेक महाविद्यालये व शैक्षणिक संस्था नावलैकिक प्राप्त आहेत आणि NAAC द्वारा A ग्रेड प्राप्त केलेल्या आहेत तर विद्यापीठ अनुदान आयोगाद्वारे विविध स्वरूपाचे दर्जा मानांकन देखील मिळविलेले आहेत. अशी महाविद्यालये दर्जात्मक शिक्षणाची एकांडी बेटे म्हणून ओळखली जातात. विद्यापीठ परिक्षेत्रातील ग्रामीण व आदिवासी भागात अशा दर्जात्मक शिक्षणाची सुविधा पोहोचविण्याची सामाजिक जबाबदारी नामांकित महाविद्यालयांवर सोपविली पाहिजे. म्हणून या महाविद्यालयांच्या विद्याशाखा / तुकड्या / अभ्यासक्रम विस्तारांच्या प्रस्तावात त्यांना ग्रामीण व आदिवासी भागात असा विस्तार करण्यासाठी विशेष प्रयोग म्हणून परवानगी देवून उद्युक्त

करावे. विद्यापीठाच्या बृहत विकास आराखडयात अशी महाविद्यालयीन उपकेंद्रे Satellite Centres च्या उभारणीचा विचार व्हावा.

९. अभ्यासक्रमातील विविधता :

पारंपारिक कला, वाणिज्य व विज्ञान विद्याशाखांच्या महाविद्यालयांपुरता मर्यादीत विचार न करता आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम, कला व ललित कला, कौशल्याधारित अभ्यासक्रम व क्रिडा विषयक अभ्यासक्रम या सारख्या अभ्यासक्रमांची खास तरतुद बृहत विकास आराखडयात असावी. तसेच Dual Degree/Twinning Programme यांचा समावेश असावा. कोणतेही नवीन अभ्यासक्रम बृहत विकास आराखडयात संमिलित करतांना Choice Based Credit System, Horizontal and Vertical Mobility Vocational Approach, कौशल्य विकास, मुबलक प्रात्यक्षिके, माहिती तंत्रज्ञानाचा पर्याप्त वापर असे घटक अविभाज्य म्हणून विचारात घ्यावेत.

१०. शैक्षणिक गुणवत्ता मूल्यमापन :

प्रस्थापित महाविद्यालयांना विस्ताराचे प्रस्ताव द्यावयाचे असल्यास त्यांची शैक्षणिक तपासणी (Academic Audit) व NAAC/NBA मूल्यांकनासारखे किमान निकष पूर्व अट म्हणून असावेत. तसेच पदवी स्तरावरील किमान २ बँचेस पूर्ण झाल्याशिवाय पदव्युत्तर अभ्यासक्रमां करिता मान्यता देऊ नये.

११. औद्योगिक शहरातील सायंकालीन महाविद्यालये :

महाराष्ट्रातील अनेक औद्योगिक शहरातील उद्योग व्यवसायात नोकरी करण्या—या व त्याद्वारे अर्थांजन करणा—या युवकांसाठी उच्चशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सध्या मुक्त विद्यापीठांचे अभ्यासक्रम, दूरस्थ अभ्यासक्रम, आभासी वर्गा व Online अभ्यासक्रम हे मार्ग उपलब्ध आहे. तसेच बहीस्थ विद्यार्थी म्हणुन सुध्या विद्यार्थ्यांना संधी प्राप्त होते. परंतु औपचारीक अध्ययन—अध्यापन प्रक्रियेपासून असे नोकरी करणारे युवक युवती वंचित राहु नये म्हणुन विद्यापीठांनी सायंकालीन महाविद्यालयांची तरतुद बृहत विकास आराखडयात करावी. प्रचलित महाविद्यालयांना काही प्रचलित अभ्यासक्रम/तुकडया सायंकालीन चालविण्याची तरतुद असावी. अशी परवानगी विद्यापीठ स्तरावर देण्याची तरतुद असावी.

१२. स्वायत्तेचा आग्रह :

'स्वायत्तेच्या तत्वाचा अंगिकार' या दृष्टीने राष्ट्रीय स्तरावर सर्व राज्यांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास असे प्रकरणि जाणवते की, महाराष्ट्रासारखे प्रगत राज्य अन्य राज्यांपेक्षा खूप मार्गे आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रायोगिक क्षमता महाराष्ट्रातील शिक्षणसंस्थांकडे भरपूर असल्या तरी स्वायत्ता,

स्वयंनिर्णय व स्वयंविकास यासाठी सकारात्मक मानसिकता वृद्धींगत करण्यासाठी शासन व विद्यापीठांनी सकारात्मक नियंत्रण व शिक्षकी पदे, वेतन याबाबत आश्वस्त करण्याची गरज ही समिती अधोरेखित करीत आहे. विद्यापीठांच्या बृहत विकास आराखडयात परिक्षेत्रातील सक्षम महाविद्यालयांच्या स्वायत्ततेचा नियोजनबद्ध आराखडा व कृती कार्यक्रम जाणीवपूर्वक संमिलीत करावा.

१३. विधी महाविद्यालयांसाठी विशेष शिफारस:

विधी विद्याशाखेच्या विद्यार्थ्यांना न्यायालयीन कामकाजाचे प्रत्यक्ष अवलोकन गरजेचे असते. ज्या ठिकाणी न्यायालयीन प्रक्रियेच्या अवलोकनाच्या संधी मर्यादित आहे अशा ताळुक्यांच्या जागी विधी महाविद्यालयात विद्यार्थी प्रवेश घेत नाहीत. म्हणून बृहत विकास आराखडयात 'न्यायालयीन प्रक्रियेचे अवलोकन करण्याच्या मुबलक संधी' हा महत्वाचा निकष विधी महाविद्यालयांसाठी असावा.

१४. प्रमाणपत्र, पदविका, प्रगत पदविका, बी.व्होक. अभ्यासक्रम :

विद्यापीठ अनुदान आयोगाद्वारा विविध योजनांतर्गत असे अभ्यासक्रम महाविद्यालये व विद्यापीठांना मंजुर होत असतात. तसेच विद्यापीठ स्तरावर अनेक असे अभ्यासक्रम प्रस्तावित केले जातात. या स्वरूपाच्या अभ्यासक्रमांना संलग्नता देण्यासाठी शासकीय मान्यतेची अट हा एक व्यावहारीक व जाचक प्रश्न आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाद्वारा मंजुर केल्या जाणा—या अशा अभ्यासक्रमांसाठी विद्यापीठ स्तरावरच मान्यता देण्याची तरतुद असावी.

१५. भविष्यकालीन कुशल मनुष्यबळाची गरज :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असा अंदाज व्यक्त केला जात आहे की, २०२२ पर्यंत मोठ्या प्रमाणावर कुशल मनुष्यबळाची गरज लागणार आहे व संपूर्ण जगांस कुशल मनुष्यबळ पुरवू शकणारा भारत हा प्रमुख देश असेल, कारण त्यावेळी भारतातील तरुण लोकसंख्येचे प्रमाण अन्य प्रगत देशांपेक्षा जास्त असेल. या संधीचा फायदा घेण्यासाठी राज्यस्तरीय व विद्यापीठस्तरीय बृहत विकास आराखडयात विविध स्वरूपाच्या कौशल्य विकासाच्या संधी, योजना व शिक्षण पद्धती केंद्रस्थानी असल्या पाहिजेत. सबब सर्व पारंपारीक अभ्यासक्रमातून सुध्दा कौशल्य विकासास अविभाज्य भाग म्हणुन प्राधान्य देण्याचा कृती कार्यक्रम विकास आराखडयात असावा.

१६. संशोधन विकास आराखडा :

विद्यापीठांच्या बृहत विकास आराखडयात विद्यापीठ व महाविद्यालय स्तरावर होणा—या संशोधनाची क्षेत्रे, कक्षा, दिशा व उपयोजनमूल्य निश्चित करून संख्यात्मक व गुणात्मक उद्दिष्टे घोषित करणे आवश्यक आहे.

१७. विकास आराखडयाची सर्वकषता व विद्यापीठांचे उत्तरदायीत्व :

विद्यापीठांचा बृहत विकास आराखडा निव्वळ नवीन प्रस्तावित महाविद्यालयांची स्थाने ठरविण्यापुरता मर्यादीत न राहता विद्यापीठातील विविध शैक्षणिक विभागांचा संख्यात्मक व गुणात्मक विस्तार, विद्यापीठ परिक्षेत्रातील उच्च शिक्षणाचा दर्जात्मक विस्तार, विद्यापीठे व महाविद्यालये यांच्या सामाजिक जबाबदारीचा आयाम या सारख्या घटकांचा शास्त्रीय पद्धतीने संख्यात्मक आलेख व पंचवार्षिक उद्दिष्टे निश्चित करणे अशा स्वरूपाचा असावा. पर्यायाने दरवर्षी ठरविलेली संख्यात्मक व गुणात्मक उद्दिष्टे किती प्रमाणात साध्य झाली आहेत याबाबतचा विश्लेषणात्मक स्वयंमूल्यमापन अहवाल विद्यापीठांनी प्रकाशित केला पाहिजे.

१८. विद्यापीठांची उपकेंद्रे :

बृहत विकास आराखडयात विद्यापीठांनी परिक्षेत्रातील महाविद्यालयीन युवकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी विद्यापीठांनी विविध ठिकाणी शैक्षणिक, प्रशासकीय व संशोधनात्मक उपकेंद्रे (Sub Campuses) निर्माण करण्याचा कालबद्ध कृती कार्यक्रम संमिलीत करणे अपेक्षित आहे.

१९. उद्योगक्षेत्राचा सहभाग :

मान्यताप्राप्त यशस्वी उद्योगसंस्थांनी उच्च शिक्षण, संशोधन व कौशल्य विकास केंद्रे स्थापन करण्यासाठी राज्यशासन व विद्यापीठांनी योजना तयार कराव्यात. तसेच महाविद्यालये व उद्योगसंस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने कौशल्याधारीत अभ्यासक्रमांची रचना बृहत विकास आराखडयात असावी.

२०. प्रशिक्षण :

प्रत्येक विद्यापीठाच्या बृहत विकास आराखडयात शिक्षक/शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणाचा कृती कार्यक्रम असावा.

२१. उद्योजकता विकास :

जिल्हास्तरावर रोजगार, स्वयंरोजगार व उद्योजकता कौशल्य विकास केंद्रे विद्यापीठांनी स्थापन करावीत व महाविद्यालयीन स्तरावर याबाबत विशेष योजना असावी. विद्यापीठ स्तरावर संयुक्त उद्योग व संशोधन संस्था व्यावसायिक स्वरूपात स्थापन करण्यासाठी विशेष योजना असावी. (Entrepreneurship Incubation Centres)

* * * * *